

Prof. dr hab. Jerzy Juchnowski

Instytut Politologii Uniwersytetu Wrocławskiego, Polska

Sebastian Juchnowski¹

Instytut Filozofii Uniwersytetu Wrocławskiego, Polska

Imperium rosyjskie w dobie bolszewizmu w polskiej myśli politycznej

Stereotyp państwa rosyjskiego w polskiej myśli politycznej ukształtowany został głównie pod wpływem wydarzeń z okresu rozbiorów, powstań, wojny polsko-bolszewickiej z 1920 r., II wojny światowej oraz okresu sowietyzacji Polski po 1945 r. Rosja i ZSRR w polskiej myśli funkcjonują jako pojęcia polityczne, natomiast stosunki między ZSRR i Polską nie są tożsame ze stosunkami między Polakami i Rosjanami. Polska myśl polityczna podkreślała, iż „świętość Rosji” była jednakowa dla rosyjskiego prawosławnego słowianofila, jak i dla marksisty, bowiem opierała się na negacji i potępieniu Zachodu oraz poczuciu ortodoksji i przeznaczenia. Józef Piłsudski dostrzegał, że zarówno Rosja carska, jak i Rosja bolszewicka, nie okazywały niższym warstwom społeczeństwa „matczynej miłości”, stąd była ona raczej macochą niż matką. Wynikało to m.in. z faktu, iż system rządów w państwie carów i bolszewików był swoistą hybrydą „potwora azjatyckiego, pokrytego pokostem europejskim”. W ogóle dla polskiej myśli politycznej problematyczne okazało się ustalenie tożsamości Rosji i ZSRR. Czy rosyjskie państwo było i jest europejskie, czy azjatyckie, czy w końcu euroazjatyckie?²

Polska myśl polityczna carskie imperium traktowała jako państwo wielonarodowe, z bizantyjskim systemem władzy, skażonym mongolskim despotyzmem. Europejskie imperia – w przeciwieństwie do Rosji – szczyły się wielonarodowością i wielokulturowością mieszkańców. Cechą charakterystyczną carskiego imperium pod względem terytorialnym i politycznym była monolityczna jedność władzy. Wynikała ona m.in. z wykształcenia się świadomości zbliżonej do azjatyckich społeczeństw, wchodzących w skład państwa rosyjskiego, które nie odczuwały

¹ Mgr S. Juchnowski jest doktorantem w Instytucie Filozofii Uniwersytetu Wrocławskiego.

² Pipes Richard, *Rosja carów*, Warszawa 2006, s. 324; Piłsudski Józef, *Rosja*, [w:] *Wybór pism*, Warszawa 2003, s. 24.

potrzeby stworzenia własnego państwa jako instytucji wybitnie politycznej. Część europejska państwa, zamieszkiwana przez Wielkorusów, uważana była za najistotniejszą pod względem politycznym i duchowym część imperium³. Jeżeli uwzględni się do tego związki dynastyczne carów z monarchiami europejskimi i rosyjskiej arystokracji z możnowładztwem Europy Środkowej i Europy Zachodniej, to nie może dziwić fakt, iż polska myśl polityczna bardziej widziała państwo europejskie w carskiej Rosji niż w Związku Radzieckim. Ponadto ZSRR był uważany za związek państw i narodów podbitych militarnie i ideologicznie. Samo zaś państwo związkowe, mimo pozorów zachowania podziału władzy, zorganizowane było, zdaniem polskich pisarzy politycznych, na wzór olbrzymiej partii politycznej, prowadzącej na podlegającym jej terytorium zanarchizowaną formę gospodarki. Polscy politycy i ideolodzy podkreślali w swoich wypowiedziach, że partia bolszewików zagarnęła państwo carów rosyjskich. Stąd bolszewicka Rosja stała się bardziej pojęciem politycznym niż instytucją polityczną⁴. Kult Rusi jako świętości przestał istnieć na okres dwudziestu pięciu lat. Dopiero wybuch wojny niemiecko-radzieckiej i zaangażowanie rosyjskiego narodu w II wojnę światową doprowadziły do przywrócenia idei Matki – Rusi w świadomości politycznej Wielkorusów. Był to po 1941 r. czynnik legitymizujący władzę partii komunistycznej i bizantyjski sposób jej sprawowania⁵. W ocenie polskiej myśli politycznej statyczność ustroju komunistycznego i brak reagowania na zmiany społeczne i pokoleniowe w Europie, a przede wszystkim w Związku Radzieckim, czyniły go anachronicznym i skrajnie totalitarnym, pełnym napięć i nieprzewidywalnych zwrotów w zakresie polityki wewnętrznej i międzynarodowej. Polscy przywódcy polityczni traktowali więc ZSRR jako swoiste państwo bizantyjsko-europejskie lub euroazjatyckie, które

³ Znanięcki Florian, *Współczesne narody. Socjologiczne studium ewolucji narodów*, Warszawa 1990, s. 141.

⁴ Wapiński Roman, *Historia polskiej myśli politycznej XIX i XX w.*, Gdańsk 1997, s. 11–103; Bankowicz Bożena, Dudek Antoni, Majchrowski Jacek, *Główne nurty współczesnej polskiej myśli politycznej*, t. I, Kraków 1996, s. 8–34; Juchnowski Jerzy, *Polska myśl polityczna XX w. Kwestie wewnętrzne i międzynarodowe*, [w:] *Europa i integracja europejska w polskiej myśli politycznej XX w.*, red. Jerzy Juchnowski i Janusz Tomaszewskiego, Wrocław 2003, s. 7–40.

⁵ Piłsudski Józef, dz. cyt., s. 24; Juchnowski Jerzy, *Federalizm w myśli politycznej PPS a sprawa niepodległości Polski (1893–1918)*, „Acta Universitatis Wratislaviensis”, 1983, Nauki Polityczne XVIII, s. 35.

samo ma trudności z określeniem własnej tożsamości⁶. Filary władzy carskiej opierać się miały na prawosławiu i samodzierżawiu oraz tzw. prostym ludzie. Również władza radziecka opierała się na tzw. triadzie, a mianowicie: ideologii bolszewickiej, dyktaturze partii komunistycznej, chłopskiej mentalności i nielicznej klasie robotniczej. Te filary władzy – z absolutyzmem i dyktaturą – były już nieaktualne dla stosunków społecznych w Europie 2. poł. XIX w. Jak zauważyli polscy pisarze i publicyści, Rosja zaczęła się wolno europeizować od 1905 r., symbolem zmian było powołanie do życia parlamentu – Dumy. Nie trwało to zbyt długo, gdyż proces ten został przerwany przez bolszewicką rewolucję w 1917 r. Nawet system prawa carskiego był bardziej „demokratyczny” niż bolszewicki, niszczący jednostkę, posiadający liczne zapisy dające podstawę do gwałcenia swobód. O życiu społeczno-politycznym miała decydować wola polityczna, a nie prawo i jego źródła. Represje, w majestacie biurokratycznych decyzji, stanowiły sposób sprawowania władzy, której symbolem były koncentracyjne obozy pracy – pierwsze w Europie, oraz militaryzacja życia społeczno-kulturalnego. Zwraçały na ten fakt wszystkie polskie demokratyczne nurty polityczne od czasów Joachima Lelewela⁷.

Związek Radziecki, podobnie jak carska Rosja, traktował społeczeństwo nie jako obywateli, ale jako poddanych. Takie stanowisko wynikało m.in. z politycznej tradycji mongolskiej. ZSRR było państwem policyjnym z dyktaturą polityczną. To, że proletariats w Rosji bolszewickiej był utożsamiany ze społeczeństwem obywatelskim, zostało określone przez polskich pisarzy politycznych jako mit. Wskazywali oni, że mity stały się dla Rosjan rzeczywistością historyczno-polityczną. Dlatego bolszewicy nie chcieli do końca potępić przeszłości. Zmitologizowane wzorce życia społecznego stanowiły również legitymizację bolszewickiej formy rządów oraz kształtowały megalomanię nacjonalistyczno-rosyjsko-bolsze-

⁶ Pipes Richard, dz. cyt., s. 324; Wasilewski Leon, *Polityka narodowościowa Rosji*, Kraków 2016, s. 7–12; Piłsudski Józef, *Jak stałem się socjalistą*, [w:] *Wybór pism*, s. 26; Chwalba Andrzej, *Imperium korupcji w Rosji i w Królestwie Polskim w latach 1861–1917*, Kraków 2006, s. 151, 214; Por. Toynbee Arnold J., *Bizantyjskie dziedzictwo Rosji*, [w:] *Cywilizacja w czasie próby*, red. tenże, Warszawa 1988, s. 146–152; Dmowski Roman, *Niemcy, Rosja i kwestia polska*, [w:] *Pisma*, t. 2, Częstochowa 1938, s. 67, 177.

⁷ Juchnowski Jerzy, *O niektórych założeniach myśli politycznej głównych nurtów politycznych w Wielkiej Emigracji*, [w:] *Studia historyczne i politologiczne*, red. Romuald Gelles i Marian S. Wolański, Wrocław 1997, s. 67–74; Mochnecki Maurycy, *Dzieła*, t. IV, Poznań 1963; Lelewel Joachim, *Polska. Dzieje i rzeczy jej rozpatrywane*, t. VII, Poznań 1859.

wicką. Idea bolszewickiej rewolucji proletariackiej była przedłużeniem myśli Fiodora Dostojewskiego o globalnym posłannictwie cywilizacyjnym Rosji. Państwo i społeczeństwo realizujące swoje mityczne posłannictwo, zdaniem polskich ideologów, było gotowe do wyrzeczeń politycznych i materialnych oraz wierzyło w swój mesjanizm⁸.

Mit polityczny miał zastąpić polityczną rzeczywistość. Realizacja tej idei była bardziej konsekwentna w dobie rządów bolszewickich i trwała w zmodyfikowanej formie do momentu upadku Związku Radzieckiego. W ocenie polskich demokratycznych ideologów i polityków przyszłość była wyidealizowana szczególnie przez twórców doktryny carskiej i bolszewickiej. Jednak osiągnięcie idealnego stanu wymagało, ich zdaniem, wyrzeczeń, walki z przeciwnościami i ofiar. Dlatego władza państwowa miała być silna, oparta na autorytecie siły, a nawet dopuszczająca bezwzględność w poczynaniach⁹. Na podstawie tych ideałów wyrósł kult jednostki, którego uosobieniem był Józef Stalin, a nawiązywał on do kultu otoczonych aureolą boskości carów oraz bohaterów narodowych, takich jak Aleksander Newski czy Dymitr Pożarski¹⁰. Boski stosunek do politycznej jednostki był m.in. wyrazem opowiadania się za wartościami nacjonalistycznymi, skrywanymi w czasach Związku Radzieckiego za hasłami proletariackiego internacjonalizmu. Dlatego też twórczość F. Dostojewskiego była tak ceniona przez władze radzieckie¹¹. Polska myśl polityczna końca XIX i pierwszej połowy XX w. w wartościach kulturowych eksponowanych przez władzę carską i bolszewicką dostrzegала ideowe przygotowanie do podbojów i wojen totalnych. Tym zadaniom i posłannictwu „zbawienia świata” miała służyć idea słowianofilstwa, a także okcydentalizmu – od lat 40. XIX w., kiedy to na rosyjską myśl polityczną oddziaływał niemiecki romantyzm i filozofia Georga Hegla¹².

⁸ Zob. szerzej: Znaniński Florian, dz. cyt.

⁹ Zob. szerzej: Znaniński Florian, *Ludzie terażniejsi a cywilizacja przeszłości*, Warszawa 2001; *Socjologia polityczna Floriana Znanińskiego a współczesna polityka*, red. Olgierd Sochacki, Gdańsk 1996; Znaniński Florian, *Upadek cywilizacji zachodniej. Szkic z pogranicza filozofii kultury i socjologii*, „Pisma filozoficzne”, Warszawa 1991; Szacki Jerzy, *Znaniński*, Warszawa 1986; Sitek Wojciech, *Florian Znaniński a marksizm. Epistemologiczna konceptualizacja wyjaśniania w naukach społecznych*, Warszawa 1980.

¹⁰ Znaniński Florian, *Współczesne...*, s. 125–129.

¹¹ Poźniak Telesfor, *Dostojewski i Wschód. Szkic z pogranicza kultur*, „Slavica Wratislaviensia” LXXV, Wrocław 1992, s. 136–140.

¹² Sielezin Jan R., *Feliks Koneczny and his vision of European (Latin) civilization*, [w:] *Europejskie inspiracje myśli politycznej w Polsce od XIX do XXI wieku*, red. Ewa Maj, Aneta

Misja zbawienia Słowiańszczyzny, a następnie całego świata, zdaniem polskich politologów XX w., była obecna nie tylko w dobie caratu, ale także przez cały okres panowania komunizmu. Problem „zbawienia” wywoływał konflikty i kontrowersje w łonie przywódców bolszewizmu co do metody i formy jego zrealizowania. Taki konflikt zaistniał między tzw. trockistami i stalinowcami. Trockiści zakładali, że rewolucja i zmiana systemu władzy miały być przeprowadzone przez komunistyczną organizację międzynarodową, natomiast stalinowcy kładli nacisk na misję bolszewickiej Rosji. Ci ostatni mieli głównie na uwadze podbój Europy, a następnie świata przez ZSRR, czyli miała się zrealizować wizja komunistycznego imperium¹³. Wrogami realizacji tej wizji miał być świat kapitalistyczny, w tym „jaśniepańska Polska”¹⁴. Taka postawa prezentowana była przede wszystkim podczas wojny polsko-bolszewickiej w 1920 r. i ponownie odżyła w 1939 r. Polscy politycy uważali, że władze ZSRR uznały rozwiązanie kwestii polskiej poprzez likwidację II RP za podstawową opcję. Moskwa zawsze obawiała się wielonarodowościowej Rzeczypospolitej i kreowała obraz Polski jako bastionu cywilizacji zachodniej. Po II wojnie światowej i znalezieniu się Polski w strefie wpływów radzieckich, władze moskiewskie poprzez propagandę, edukację, naciski polityczne, działania instytucji państwowych i stowarzyszeń społecznych dążyły do zmiany świadomości politycznej narodu i legitymizowania władzy komunistów¹⁵. W ocenie polskiej myśli politycznej eks-

Dawidowicz, Łukasz Lewkowicz, Anna Szwed, Lublin 2013, s. 303–313; Kucy Aleksy, *Mitologizacja jako narzędzie w konstruowaniu polityki międzynarodowej. O Rosji i Rosjanach w aspekcie polityczno-historycznym*, [w:] *Obraz Rosji i Rosjan w Polsce od XIX do XXI wieku. Opinia publiczna – stosunki polsko-rosyjskie – pamięć historyczna*, red. Eleonora Kirwiel, Ewa Maj, Ewelina Podgajna, Lublin 2012, s. 99–108; *Europejskie wizje polskich pisarzy w XX w. Antologia*, wybór i oprac. tekstów Maciej Urbanowski, Kraków 2011; Stołowicz Leonid, *Historia filozofii rosyjskiej*, Gdańsk 2008, s. 103; Pasierb Bronisław, *Polska myśl polityczna okresu II wojny światowej wobec Niemiec*, Poznań 1990; Grabski Andrzej F., *Dzieje polskiej myśli politycznej w czasach nowożytnych i najnowszych*, Warszawa 1985.

¹³ Pyrzyńska Beata, *Obraz Rosji w XIX w. i pierwszych dziesięcioleciach XX w.* (komputeropis), 2010, s. 14; Znaniecki Florian, *Współczesne...*, s. 12–13; Skarga Barbara, *Po wyzwoleniu...*, 1944–1956, Poznań 1990, s. 178–185.

¹⁴ *Rok 1920. Wojna Polski z Rosją bolszewicką*, red. Agnieszka Knyt, Warszawa 2005, s. 112; *Rosja XIX i XX w. Studia i szkice*, red. Jan Sobczyka, Olsztyn 1998.

¹⁵ Juchnowski Jerzy, Sielezin Jan R., Maj Ewa, *The Image of „White” and „Red” Russia in the Polish Political Thought of the 19th and 20th Century. Analogies and Parallels*, Berlin–Bruxelles–New York–Oxford–Wien 2018, s. 88–90; Juchnowski Jerzy, Sielezin Jan R.,

pansja ideologiczna bolszewików miała charakter misji oraz stworzyła system pojęć i przekonań, rozpowszechniany przez propagandę, a służący realizacji interesów bolszewickiej elity w zakresie wewnętrznym i międzynarodowym. Była to swoista przemoc psychologiczna realizowana od czasów carskich. Proces ten opierał się m.in. na systemie edukacji. Głównym celem radzieckiej elity było zintegrowanie wszystkich narodów imperium, a następnie Europy Środkowej, w jedno społeczeństwo komunistyczne i utworzenie nowego narodu radzieckiego. Taką politykę ułatwiało Moskwie zwycięstwo nad nazistowskimi Niemcami¹⁶.

O ile polska myśl polityczna była nastawiona krytycznie do państwa rosyjskiego, jego systemu politycznego – samodzierżawia i komunistycznego totalitaryzmu, o tyle zróżnicowane było jej stanowisko wobec Rosjan. Po pierwsze, wskazywano na słowiańską etniczność Polaków i Rosjan oraz wspólnotę kulturową szlachty polskiej i ruskiej. Dlatego mit Polski jako buforu katolicyzmu i cywilizacji zachodniej był i jest zbyt wyidealizowany. Polska miała łączyć Wschód i Zachód Europy, prowadząc do zbliżenia dwóch modeli kulturowych¹⁷. Nieobca była Polakom myśl słowianofilska. Jednak problem polegał na tym, że Rosjanie widzieli w niej wykładnię ideową podporządkowania sobie narodów słowiańskich, natomiast polscy myśliciele polityczni słowianofilstwo chcieli łączyć z przywództwem Polski i Rosji wśród krajów słowiańskich, a nawet całej Europy Wschodniej i Europy Środkowej. W konsekwencji twórcy polskiej myśli politycznej, od narodowców do demokratycznych socjalistów, odrzucali tę ideę jako doktrynę rosyjskiego, a następnie radzieckiego nacjonalizmu¹⁸. W sumie jednak krytykowano ideę słowiano-

The concept of State in Polish Political Thought in the Period 1918–1939, Toruń 2013, s. 110–177.

¹⁶ Juchnowski Jerzy, Sielezin Jan R., Maj Ewa, dz. cyt., s. 41–49.

¹⁷ Dz. cyt., s. 81; Walicki Andrzej, *Rosja, katolicyzm a sprawa polska*, Warszawa 2003, s. 311–366; Andrusiewicz Andrzej, *Mit Rosji. Studia z dziejów filozofii rosyjskich elit*, Rzeszów 1994; *Kultura polska XVIII i XIX w. i jej związki z kulturą Rosji*, red. Igor Bełza, Wrocław 1984.

¹⁸ Bankowicz Bożena, Dudek Antoni, Majchrowski Jacek, dz. cyt.; *Narody i nacjonalizm w Federacji Rosyjskiej*, red. Paweł Timofiejuk, Andrzej Wierzbicki, Eugeniusz Zieliński, Warszawa 2004; Wapiński Roman, *Historia polskiej myśli politycznej XIX i XX w.*, Gdańsk 1997; Śliwa Michał, *Polska myśl socjalistyczna (1918–1948)*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1988; Micewski Andrzej, *W cieniu marszałka Piłsudskiego. Szkice z myśli*

filstwa, natomiast z całą stanowczością odrzucano panslawizm, który został przyjęty przez ideologów i polityków bolszewickich jako teoretyczne uzasadnienie dla zaborczego nacjonalizmu. Polska myśl polityczna wobec Rosji carskiej i bolszewickiej zradycalizowała się w wyniku wydarzeń antypolskich, które często miały krwawy przebieg. Takie zjawisko znalazło odbicie w sztuce, np. w malarstwie Artura Grottgera i Jacka Malczewskiego czy też w plakatach z okresu zagrożenia bolszewickiego z 1920 r. Polska myśl polityczna w kwestii rosyjskiej zmieniała się stopniowo, ale systematycznie. Ulegała ona znacznej radykalizacji po powstaniach, po wojnie z 1920 r., po czwartym rozbiorze Polski oraz po podporządkowaniu sobie Rzeczypospolitej po 1944 r.

W polskiej myśli politycznej podkreślano zdecydowanie jedną z cech charakteryzujących rosyjskie społeczeństwo, czyli aktualną do dziś dwubiegunowość (skrajność) widzeniu świata w kategoriach społeczno-politycznych. Doprowadzało to państwowość rosyjską często do irracjonalnych działań, chaosu i skrajnych decyzji w sferze narodowej, rodzinnej, a nawet towarzyskiej. Rosjanin był człowiekiem dobrym, ale także groźnym i nieodpowiedzialnym, przyjacielskim, ale aspołecznym, wierzącym w dobro i upajającym się złem, religijnym a zarazem wrogiem Cerkwi, Kościoła i osobą nie przestrzegającą chrześcijańskich zasad. Jednocześnie Rosjaninowi miał towarzyszyć fatalizm połączony z nieujarzmionym optymizmem. Zapewne istotny wpływ, zdaniem polskich ideologów, miały w tym przypadku podboje mongolskie¹⁹. W sumie jednak samodzierżawie doprowadzić miało naród rosyjski do demoralizacji, która negatywnie wpłynęła na mesjańską świadomość społeczeństwa, a przede wszystkim jego elit. Między innymi z tego powodu nie mogła się powieść realizacja idei „Trzeciego Rzymu” jako spadkobiercy imperium bizantyjskiego, a proletariats rosyjski nie mógł się czuć wybranym „narodem bożym”. Nie pomogły nawet wzniosłe ideały prawosławia i bolszewizmu tym bardziej, że inteligentne elity do religii podchodziły z dystansem, a w ich naturze nie leżała mistyczna egzaltacja.

politycznej II Rzeczypospolitej, Warszawa 1968; Dmowski Roman, *Niemcy, Rosja i kwestia polska*, Lwów 1908.

¹⁹ Juchnowski Sebastian, *Krytyka konwencjonalizmu w myśli Leszka Kołakowskiego w pierwszej połowie lat 50.*, „Wrocławskie Studia Politologiczne”, 2019, nr 27, s. 55–56, 61–62, 66–68; Kołakowski Leszek, *Główne nurty marksizmu*, t. 2, Poznań 2002, s. 450–458; Kapuściński Ryszard, *Imperium*, Warszawa 2002, s. 238, 240; Kamiński Henryk, *Rosja i Europa. Polska. Wstęp do badań nad Rosją i moskalami*, Warszawa 1999, s. 210–215.

W pierwszej dekadzie po 1917 r. wiele środowisk nie dostrzegало różnic między ideałami chrześcijańskimi i komunistycznymi. Stąd komunizm traktowany był jako nowa religia oparta na wolności i sprawiedliwości. Samo życie społeczno-polityczne w bolszewickiej Rosji przypominało klasztorne reguły i hierarchiczne zasady obowiązujące prawosławne duchowieństwo. Między innymi z tego powodu polska myśl polityczna podkreślała, iż bolszewizm mało ma wspólnego z ideałami socjalizmu, a nawet komunizmu. Natomiast kult jednostki tkwił w świadomości Rosjan od czasów Iwana Groźnego i został zaadaptowany na potrzeby praktyki systemu sowieckiego²⁰. Wszelkie odstępstwa od założeń bolszewizmu były traktowane jak herezja, która była bastionem na drodze dostępu do „raju”. Na takie postrzeganie radzieckiego komunizmu miało także wpływ prawosławne duchowieństwo rosyjskie, które na ogół wywodziło się z niższych warstw społecznych²¹. Hierarchiczny i piramidalny podział społeczeństwa w carskiej Rosji został przeniesiony do Rosji bolszewickiej. W jednym i drugim przypadku zasadniczą rolę w zarządzaniu państwem i narodem odgrywała „biała”, a następnie „czerwona” biurokracja, a wola polityczna była ponad prawem²². Podporą biurokracji były policja i służby bezpieczeństwa, których pozycja nie zostały podważone do dnia dzisiejszego. Wraz z rozwojem biurokracji w okresie ZSRR nasileniu uległy zjawiska korupcji, będące stałym elementem życia społecznego tolerowanym przez władzę państwową.

Twórcy polskiej myśli politycznej krytycznie oceniali walory militarne armii rosyjskiej i radzieckiej, o jej sile miała decydować liczebność, bezkrytyczne posłuszeństwo i bezduszny rygor. Tylko te czynniki umożliwiały Rosji i ZSRR powodzenie w podbojach. Była to opinia mocno uzasadniona, dowodziła tego wojna polsko-bolszewicka z 1920 r. oraz pierwszy okres II wojny światowej, związany z napaścią Niemiec na ZSRR, a wcześniej wojna z Finlandią. Polscy politycy byli więc dalecy od traktowania Związku Radzieckiego jako potęgi militarnej. Wizerunek

²⁰ Por. Pyrzyńska Beata, *Stereotyp Rosjan w XIX w. i w pierwszych dziesięcioleciach XX w.*, (komputeropis), 2010, s. 20–21; Piłsudski Józef, *Rosja...*, s. 21–22; Dmowski Roman, *Niemcy...*, s. 184.

²¹ Pipes Richard, dz. cyt., s. 250; Paradowski Ryszard, *Euroazjatyckie imperium Rosji. Studium idei*, Toruń 2005, s. 107–164;

²² Dmowski Roman, dz. cyt., s. 181, 184; Wasilewski Leon, *Europa po wojnie*, Warszawa 1924, s. 38–39; tenże, *Polityka narodowościowa Rosji*, Kraków 1916, s. 12.

żołnierza rosyjskiego w polskiej publicystyce przepełniony był obrazami okrucieństwa na polu bitwy i wobec jeńców. Barbarzyństwo i wandalizm Rosjan miały wynikać z ich mentalności politycznej, ukształtowanej przez stosunki społeczne i relacje między władzą a poddanymi, oparte w dużej mierze na zasadach faktycznego niewolnictwa²³.

Forma sprawowania władzy, oparta na tyraństwie i bezwzględności, łączyła „białych” i „czerwonych” władców Rosji. Ten sposób sprawowania władzy stanowił wzór dla relacji między Rosjanami. Władze rosyjskie dążyły do wprowadzenia takich samych zasad nawet w codziennym życiu Polaków i innych podbitych narodów. Takie działania miały zapewnić władzy bezpieczeństwo w trakcie panowania nad podbitymi terenami. Wszystko to doprowadziło do zmilitaryzowania państwa carskiego i bolszewickiego.

Polska publicystyka polityczna zwracała szczególnie uwagę na niski poziom życia i wykształcenia Rosjan. Rosyjskie społeczeństwo nazywano „ciemnogrodem”, przede wszystkim zwracano uwagę na prostactwo w obyciu, głównie wśród mieszkańców wsi. Niewiele wyższą kulturę obcowania reprezentowali mieszkańcy miast, będący silnie związani mentalnie i rodzinnie z chłopstwem. Nawet tzw. kultura proletariacka w Związku Radzieckim nie była obecna. Raczej można było dostrzec w tym zakresie swoistą hybrydę w postaci feudalno-bolszewickiej kultury bycia. Te zasady wpływały na życie polityczne w Rosji i były konsekwentnie podtrzymywane przez władze państwowe²⁴. Nawet stosunek do kobiet nie uległ zmianie od czasów carskich. Dominacja mężczyzn nad kobietami trwała i trwa, w większości wypadków, do dnia dzisiejszego. W ZSRR doceniano kobiety tylko formalnie. Symbolem były kobiety-robotnice wykonujące i przekraczające plany produkcyjne mimo zatrudniania ich do wykonywania ciężkiej pracy fizycznej.

Reforma rolna z 1917 r. nie wpłynęła na zmianę mentalności chłopów, ponieważ sposób jej przeprowadzenia miał na celu wyłącznie pozyskanie wsi dla rządu bolszewików, a nie rozwiązywała ona problemu podziału i własności ziemi. W konsekwencji ułatwiło to upaństwowienie gruntów

²³ Skarga Barbara, dz. cyt., s. 201–205.

²⁴ Wasilewski Witold, *Marian Dzieduchowski wobec myśli rosyjskiej XIX i XX wieku*, Warszawa 2005, s. 6–21; Kamiński Henryk, dz. cyt., s. 101–107; Piłsudski Józef, *Rosja...*, s. 8.

w dobie stalinowskiej. Obrazem kołchozowej wsi była bieda, marnotrawstwo, głupota, a nawet kanibalizm²⁵.

Zastosowanie w praktyce NEP-u tylko na krótką chwilę uzdrowiło kryzysową gospodarkę Związku Radzieckiego. Nie wpłynęło to w sposób zasadniczy na zmiany w strukturze społecznej. Słabo rozwinięta warstwa mieszczańska (kupcy, rzemieślnicy) miała możliwość rozwoju tylko w ciągu kilku lat. Tym bardziej że ZSRR był państwem gospodarczo zamkniętym, władze dążyły, kosztem społeczeństwa, do jego autarkiczności. Polityka autarkiczności została ograniczona dopiero po II wojnie światowej. Do zubożenia Rosji, po bolszewickiej rewolucji, przyczyniła się emigracja inteligencji, przede wszystkim twórczej²⁶. Polscy politycy wszystkich nurtów politycznych, z wyjątkiem przedstawicieli Komunistycznej Partii Polski i Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej, podkreślali, że stworzenie niewolniczej armii pracy z politycznych więźniów nie uzdrowiło radzieckiej gospodarki i nie zrekompensowało słabej wydajności pracowników.

Spółeczny system radziecki, często wzorowany na carskim, prześląknięty był kolaboracją i zbrodniami. Odbijało się to na postawach społeczeństwa w postaci zobojętnienia na zbrodnie, zakłamanie i widzenie Zachodu jako wrogów i zaborców. Stąd wojny postrzegano w kategoriach obrony tożsamości, suwerenności, zachowania obyczajów, możliwości wzbogacenia się, a także rozrywki. Prywatnie jednak Rosjanin miał być człowiekiem gościnnym i uczynnym, miłym i usłużnym w obejściu. Parafrazując słowa Włodzimierza Lenina, Rosjanin miał mieć dwie dusze. Pisał o tym już Joachim Lelewel. Często też w polskiej myśli politycznej pojawiało się przeświadczenie, że naród rosyjski („radziecki”) nie jest klasycznym społeczeństwem, z jakim mamy do czynienia w Europie Środkowej i Europie Zachodniej, nie mówiąc już o społeczeństwie obywatelskim²⁷. Raczej porównywano je do zbioru ludności – mieszkańców imperium rosyjskiego, które zostało wręcz podbite przez własny rząd.

Polscy ideolodzy cenili sobie twórczość literacką, artystyczną i naukową Rosjan. Twórczość pisarzy rosyjskich często była ukrytą bronią

²⁵ Skarga Barbara, dz. cyt., s. 241–252.

²⁶ Juchnowski Jerzy, Sielezin Jan R., Maj Ewa, dz. cyt., s. 75–80.

²⁷ Dmowski Roman, *Niemcy...*, s. 194; Lelewel Joachim, *Polska odradzająca się, czyli dzieje polskie od roku 1795 potocznie opowiedziane*, Poznań 1864, s. 36, 50–51.

przeciwko bolszewizmowi. Jednocześnie odnotowywali istniejącą przepaść między postawą przeciętnego Rosjanina a zasadami kierującymi poczynaniami twórczej inteligencji. Inteligencja twórcza często delegitymizowała władzę, zarówno carską, jak i radziecką, obnażając jej słabości²⁸. Warunki społeczno-polityczne obu Rosji przyczyniły się do tego, że literatura była pełna treści utopijnych pod względem idei słowianofilstwa i komunizmu oraz zbudowania świata idealnego pod względem społecznym, politycznym, ekonomicznym oraz humanistycznym²⁹. Wysoki poziom i piękno występujące w dziełach literackich władze carskie wykorzystywały do przekonania Europy o wolności słowa w imperium. W dobie bolszewickiej argument ten nie mógł już być tak często wykorzystywany – poziom literacki wyraźnie się obniżył na rzecz „produkcyjniaków”. W opinii polskich badaczy duży wpływ na literaturę rosyjską w okresie caratu mieli Polacy, którzy ułatwili twórcom rosyjskim odwracanie się od bizantyjskich wzorów. Nie bez znaczenie były także wpływy polskich pisarzy na literaturę radziecką. Jednak wpływ ten musiał być ukrywany i przemycany w dziełach literackich, ponieważ władze ZSRR uważały twórczość polskich pisarzy za przesiąkniętą szlacheckimi ideałami. Co więcej, dla władz Rosji radzieckiej typowy był kompleks niższości wobec kultury zachodniego sąsiada³⁰.

Polska myśl polityczna w swoich założeniach zwracała uwagę na to, że literatura i sztuka radziecka nie tylko były podporządkowane założeniom ideologicznym bolszewizmu, ale miały one charakter propagandowy – zewnętrzny i wewnętrzny. Analogiczną rolę pełniła nauka. Takie zjawisko i na taką skalę nie występowało w innych krajach europejskich i Stanach Zjednoczonych. Nawet hitlerowskie Niemcy nie osiągnęły takiego stanu propagandy. Co istotne, ta specyfika propagandy radzieckiej umocniła się nawet po II wojnie światowej głównie, jak można sądzić, z obawy, że świat zachodni zrozumiał politykę radzieckiego komunizmu. Dlatego też były hojnie finansowane badania z dziedziny nauk ścisłych, eksperymentalnych oraz technicznych, a więc pra-

²⁸ Juchnowski Jerzy, Sielezin Jan R., Maj Ewa, dz. cyt., s. 113–155.

²⁹ Tamże; Parniewski Witold, *Utopia i antyutopia (geneza, źródła, intencje)*, „Studia z literatury rosyjskiej i radzieckiej”, „Acta Universitatis Lodzianis”, Folia Literaria 25, Łódź 1989, s. 91–92.

³⁰ Pyrzyńska Beata, dz. cyt., s. 86–88; Tynecki Jerzy, *Pozytywizm w nauce radzieckiej*, „Studia z dziejów literatury rosyjskiej w XIX–XX w.”, „Acta Universitatis Lodzianis”, Folia Literaria 28, Łódź 1990, s. 27–28, 36–37.

cujące na potrzeby militarne. Odbywało się to kosztem nauk humanistycznych i społecznych, które musiały być „pilnowane” przez prewencyjną cenzurę. Wiele dziedzin nauk humanistycznych było drastycznie zaniedbanych. Budziło to zdziwienie, a także niepokój u polityków i uczonych świata zachodniego, którzy wyrażali swoje obawy na ten temat w periodykach naukowych. Osiągnięcia w zakresie nauk eksperymentalnych w ZSRR nie były wyłącznie osiągnięciami badaczy i konstruktorów rosyjskich, szczególnie jeżeli chodzi o broń atomową i loty kosmiczne. Duże zasługi należy przypisać naukowcom niemieckim, którzy po II wojnie światowej znaleźli się w niewoli radzieckiej, oraz wywiadowi wojskowemu i NKWD. Dzięki temu Związek Radziecki mógł podjąć rywalizację z USA. Obok Manfreda von Ardenna i Petera Thiessena duże zasługi dla rozwoju broni jądrowej i termojądrowej oraz wysłania w przestrzeń kosmiczną pierwszego sztucznego satelity, ZSRR zawdzięczał swoim naukowcom – więźniom Gułagu³¹. Samoizolacja i wyścig zbrojeń zapoczątkowany po II wojnie światowej przez Moskwę nie służył radzieckiemu społeczeństwu, które coraz bardziej odczuwało biedę i brak perspektyw wyjścia z niej. Takie oceny były formułowane przez wszystkie polskie nurty demokratyczne³². Był to jeden z podstawowych powodów alkoholizmu wśród Rosjan. Monopol wódczany był jednym z filarów gospodarczych państwa, od XVII w. aż do czasów obecnych. Niemal codziennemu piciu wódki przez większość Rosjan towarzyszył śpiew. Szczególnie popularną odmianą pieśni były „czastuczki”, czyli przyspiewki ludowe, oraz romanse związane z wojną, opowiadające o przeżyciach ludzi, tęsknocie do spokoju, a nawet o uczuciach i marzeniach o opiekuńczej ojczyźnie. Generalnie stosunek do osiągnięć rosyjskiej kultury był pozytywny. Demokratyczni ideolodzy polscy krytykowali przede wszystkim dążenie władz radzieckich do jej proletaryzacji³³. Niestety, nachalność w propagowaniu rosyjskiej kultury przez komunistyczne władze polskie tylko „odbrzązowało” stereotyp Rosjanina-barbarzyńcy.

³¹ Pyrzyńska Beata, *Stereotyp...*, s. 89–90; Gosiek Piotr, *Polowanie na niemieckie umysły*, „Fokus”, 2005, nr 1.

³² Juchnowski Jerzy, *Polska myśl...*, s. 31–38.

³³ Zob. szerzej: Juchnowski Jerzy, Sielezin Jan R., Maj Ewa, dz. cyt., s. 150–157; Andrusiewicz Andrzej, dz. cyt.

Wszelki opór ze strony polskiej był przez Rosję carską i bolszewicką uważany za stan zagrożenia dla jej żywotnych interesów³⁴. W ocenie polskiej myśli politycznej dążenia do opanowania Polski w 1919 r., w 1939 r. i w 1945 r. były powrotem do idei imperium rosyjskiego z czasów carskich. Pozbawienie Rosji bolszewickiej ziem polskich redukowałoby ją bowiem niemal do pozycji Księstwa Moskiewskiego. Dlatego też wszelkiego rodzaju osiągnięcia militarne przywódców komunistycznych były przyjmowane z entuzjazmem przez radzieckie elity polityczne. Gloryfikowano Lenina, Stalina, a nawet Chruszczowa, traktując ich jako wybitnych polityków i bohaterów, ale jednocześnie jako ciemieżców i patologicznych zbrodniarzy. Darzono ich, zdaniem polskich ideologów, wielkim szacunkiem, jak i głęboką pogardą. Był to dowód na dwoistość postaw wielu Rosjan, głównie inteligencji. Podwójne funkcjonowanie społeczeństwa, ale także państwa, wprowadzało stan permanentnego społecznego zakłamania³⁵.

W ocenie polskiej myśli politycznej system bizantyjsko-samodzierzawny po 1917 r. został zastąpiony komunistycznym i tzw. dyktaturą proletariatu, czyli partii komunistycznej. Ta faktyczna niezmiennosc zasadniczych cech ustroju państwa i ich stosowania w praktyce była znamienna. Polscy twórcy oceniali ją z jednej strony krytycznie, z drugiej zaś jako swoisty fenomen niewystępujący, na szczęście, nigdzie indziej w Europie³⁶.

Ciekawa więc była ewolucja rosyjskiego państwa od jednej formy władzy absolutnej do drugiej. Epoki się zmieniały, a istota władzy i formy jej sprawowania pozostały tożsame. Rosja zawsze pozostawała w dwóch wymiarach – polityki utopijnej, czyli deklaratywnej, i rzeczywistej, przy jednoczesnym istnieniu polityki fasadowej. Niby jest demokracja, niby są wolne wybory, niby istnieje system wielopartyjny, niby nie ma cenzury, niby istnieją: równość, wolność oraz sprawiedliwość. Jednak panujący do dziś system społeczno-polityczny i wynikające z niego życie polityczne, w

³⁴ Wierzbicki Andrzej, *Groźni i wielcy. Polska myśl historyczna XIX i XX w. wobec rosyjskiej despotii*, Warszawa 2001; Wapiński Roman, dz. cyt.; tenże, *Miejsce Polski w świecie w polskiej myśli politycznej okresu pierwszej i drugiej wojny*, [w:] *Wizje przyszłej Polski w myśli politycznej lat pierwszej i drugiej wojny światowej*, Warszawa 1980; Kucharski Jan, *Od białego caratu do czerwonego*, Warszawa 1925.

³⁵ Juchnowski Jerzy, Sielezin Jan R., Maj Ewa, dz. cyt., s. 41–45.

³⁶ Zob. szerzej: Bosiacki Adam, *Utopia, władza, prawo. Doktryna i koncepcje prawne „bolszewików” Rosji 1917–1921*, Warszawa 1999.

kwestiach zasadniczych, nie różni się od tego z lat 1905–1907³⁷. Podwójne standardy, obejmujące państwo i społeczeństwo, obniżały standardy aksjologiczne i prestiż państwa oraz poziom moralności społeczeństwa. Brak wiarygodności instytucji państwowych był znany w świecie. Wobec powyższego ZSRR nie cieszył się zaufaniem krajów demokratycznych.

Państwo radzieckie dzieliło się na dwie wyraźne części: centrum obejmujące ludność byłego Wielkie Księstwa Moskiewskiego oraz na ziemie podbite, które władze carskie i radzieckie nie traktowały jako ziemię ojczystą w sensie etnicznym i politycznym. W dużym zakresie to zjawisko wpływało na słabość funkcjonowania państwa, co dało o sobie znać podczas I i II wojen światowych, a w konsekwencji przyczyniło się do upadku ZSRR. Na te zjawiska zwrócił już uwagę Leon Wasilewski. Polska myśl polityczna zwracała jednocześnie uwagę na to, iż ekspansja Rosji miała charakter terytorialny, asymilacyjny i ideologiczny³⁸. Istotną rolę w tym przypadku odgrywały nie tylko ideały bolszewizmu, ale także rosyjska Cerkiew prawosławna. Stosunek władz i elit rosyjskich do Polaków był zróżnicowany – od bardzo krytycznego, wręcz oczerniającego, do pozytywnego. Zmieniał się on w zależności od sytuacji wewnętrznej i międzynarodowej, w jakiej znalazły się Rosja, a następnie Związek Radziecki. Pozytywny stereotyp Polaka prezentowała przede wszystkim rosyjska literatura³⁹. Ten pozytywny stosunek dotyczył polskich sybiraków. Generalizując, obawiano się jednak wyższości poziomu kulturalnego Polaków, dlatego starano się ich zrusyfikować wszelkimi metodami – siłowymi i administracyjnymi oraz przez stosowanie różnych form przekupstwa. Nawet po Powstaniu Styczniowym zastąpiono nazwę Królestwo Polskie na Kraj Nadwiślański. Chciano przekonać polityczne elity Zachodu, iż społeczeństwo polskie należy etnicznie i cywilizacyjnie do zróżnicowanego słowiańskiego społeczeństwa Rosji. Sama zaś Rosja „biała” i „czerwona” jest państwem europejskim, obejmującą terytorialnie wschodnią i środkową część kontynentu. To właśnie ona miała być łącznikiem między Wscho-

³⁷ Figes Orlando, *Taniec Nataszy. Z dziejów kultury rosyjskiej*, Warszawa 2007.

³⁸ Filipowicz Mirosław, *Wobec Rosji. Studia z dziejów historiografii polskiej od końca XIX w. po II wojnę światową*, Lublin 2000, s. 86–98; Piłsudski Józef, *Rosja...*, s. 17; Wasilewski Leon, *Polityka...*, s. 103–108.

³⁹ Orłowski Jan, *Postacie Polaków w prozie rosyjskiej w okresie I wojny*, [w:] *Polacy w życiu kulturalnym Rosji*, red. Ryszard Łużny, Wrocław 1986, s. 127–130; tenże, *Polska w zwierciadle poezji rosyjskiej okresu I wojny światowej*, Lublin 1984.

dem i Zachodem oraz tygłem cywilizacyjnym, w którym kumulują się cywilizacyjne wartości Europy. Rosja, z polskimi ziemiami, to obszar wielokulturowy i wieloreligijny, przedmurze chrześcijaństwa i spadkobierca wielkiego imperium rzymskiego. Zasady te były obecne w rosyjskiej myśli politycznej przez cały XIX i XX w., szczególnie propagowane w dobie ZSRR⁴⁰.

Imperium rosyjskie od czasów Iwana Groźnego było państwem stanu wyjątkowego – wojennego. W Rosji carskiej i bolszewickiej władze zawsze poszukiwały i wskazywały wroga wewnętrznego i zewnętrznego. Bez tych wrogów władza polityczna nie mogłaby funkcjonować i absolutystycznie rządzić. W państwowości rosyjskiej nigdy nie istniał tzw. monteskiuszowski podział władzy. Władza państwowa miała charakter monolityczny, któremu od XX w. towarzyszył system jednopartyjny. Całe życie polityczne miało dążyć do swoistej jedności ideologicznej i duchowej. Tak więc kult jednostki nie został zapoczątkowany w Rosji radzieckiej, stanowił on immanentną cechę sposobu sprawowania władzy przez carów. Symbolem tego były mundury z dystynkcjami, które obowiązywały nawet w administracji cywilnej⁴¹. Ta zasada mocno postrzeganej hierarchiczności obowiązuje do dnia dzisiejszego, podobnie jak obowiązek denuncjacji. W czasach carskich często denuncjowali chłopci, za rządów bolszewickich – wszyscy. Wynikało to również z patriarchalnego systemu władzy, który utrzymywał się nawet w czasach ZSRR. Inną istotną cechą władzy radzieckiej było łączenie jej z własnością⁴². Władza carska i bolszewicka wymuszały posłuch nie poprzez wyrobienie u mieszkańców szacunku wobec prawa i instytucji państwowych, lecz poprzez wprowadzenie polityki represji. Już ten fakt świadczył, że państwo rosyjskie nie nawiązywało do tradycji rzymskich i europejskich. W okresie bolszewickim całość systemu prawnego została podporządkowana partii politycznej, sprawującej władzę w państwie. Ta zasada została ukryta w idei dyktatury proletariatu, czyli, jak twierdzono, większości społeczeństwa. Wobec powyższego prawo nie mogło ograniczać woli klasy panującej, a w rękach jej

⁴⁰ Juchnowski Jerzy, Sielezin Jan R., Maj Ewa, dz. cyt., s. 41–42; Brzeziński Zbigniew, *Potęga i dylematy Zachodu*, [w:] *Myśl i działanie w polityce międzynarodowej*, „Aneks”, Londyn 1988, s. 5–19; Zinowiew Aleksander, *Homo sovieticus*, Londyn 1984.

⁴¹ Zob. Kamieński Henryk, dz. cyt.; Korwin Tadeusz, *Podstawy ustroju Związku Sowieckiego*. *Studia polityczno-prawne*, Warszawa 1933.

⁴² Znaniński Florian, *Współczesne...*, s. 90–91.

reprezentanta, partii bolszewickiej, pozostawała przemoc wobec przeciwników politycznych i klasowych. Tego typu założenia były podstawą relacji państwo – władza, jednocześnie miała jej towarzyszyć świadomość rewolucyjna klas robotniczej i chłopskiej⁴³.

Na skutek nieliczenia się z demokratycznymi zasadami prawa, które już od drugiej połowy XIX w. pojawiają się w systemach prawnych Zachodu, polityka wewnętrzna władz carskich i bolszewickich przypominała skrajną formę autorytaryzmu bizantyjskiego, podbudowanego instytucjami religijnym. Przemoc, wynaradawianie, silny nacjonalizm towarzyszący państwowości carskiej i radzieckiej oraz masowe mordy, stosowane w formie ukrytej lub jawnej, stały się podstawą do walki z tożsamością narodową Polaków. Wśród społeczeństwa polskiego narastała niechęć, a następnie bunt przeciwko władzy rosyjskiej. Szczyt niezadowolenia wystąpił pod koniec XIX w. i utrzymywał się do lat 20. XX w., by następnie objawić się w okresie wojny i okupacji i trwać do końca lat 80. wieku XX⁴⁴. W imperium carskim oraz imperium bolszewickim – mimo usilnych starań – nie doszło do unifikacji narodów, a tym bardziej do ukształtowania się nowego radzieckiego człowieka. Można więc stwierdzić, że pojęcia „rosyjskość” i „sowieckość” były tożsame w znaczeniu politycznym i w codziennym życiu w Rosji carskiej i radzieckiej. Komunizm w wydaniu bolszewickim był kontynuacją idei imperializmu carskiego.

Nie może dziwić fakt, iż polska myśl polityczna była przepojona martyrologią. Akcenty martyrologiczne tworzyły podstawę do formułowania opinii i ocen o „białej” i „czerwonej” Rosji. O rozmiarach bezprawia i bezwzględnej polityce wobec Polaków i Polski dowodzi charakter treści martyrologicznych. Twórcy polskiej myśli politycznej byli dobrze zorientowani w sytuacji wewnętrznej i międzynarodowej Rosji carskiej i ZSRR oraz ich stosunku do państwowości polskiej. Carska i radziecka myśl polityczna wyrażała opinię, że Polska w poważnej mierze zagraża imperium i konsekwentnie dąży do obniżenia pozycji międzynarodowej Rosji. Władze wschodniego sąsiada obawiały się odrodzenia Polski głównie ze względu na dwie przesłanki. Po pierwsze, Rzeczpospolita była w

⁴³ Zob. szerzej: Bosiacki Adam, dz. cyt.; Walicki Andrzej, *Filozofia prawa rosyjskiego liberalizmu*, Warszawa 1995.

⁴⁴ Zob. szerzej: Kołakowski Leszek, dz. cyt., t. III, s. 191–193; *Nacjonalizm – konflikty narodowościowe w Europie Środkowej i Wschodniej*, red. Stanisław Helnarski, Toruń 1994; Dmowski Roman, *Niemcy...*, s. 65–69.

przeszłości mocarstwem, a w okresie międzywojennym największym państwem w Europie Środkowej. Po drugie, jako państwo wielonarodowe potrafiło w sposób demokratyczny, jak na ówczesne czasy, rozwiązywać problemy typowe dla krajów wielonarodowych. Stąd pojawiające w II Rzeczypospolitej zjawiska nacjonalistyczne wynikały m.in. z niemożności pogodzenia się z byciem państwem narodowym z dużym odsetkiem mniejszości narodowych⁴⁵.

Oszustwa w zakresie polityki zagranicznej i etnicznej były dla państwa radzieckiego codzienną praktyką. Litwinów, Ukraińców i Białorusinów uważano za etnicznych Rosjan, realizując jednocześnie ekspansję terytorialną i asymilacyjną w celu powiększenia rosyjskiej grupy narodowej i rosyjskiego terytorium. Już od 1919 r. bolszewicy usiłowali włączyć do swojego terytorium Litwę i kraje bałtyckie, a w dalszej kolejności, po rozszerzeniu rewolucji, całą Europę Środkową. Częściowo ten plan został zrealizowany po II wojnie światowej. Ten stan rzeczy utrzymywał się do początku lat 90. XX w.

Ważnym aspektem tej ekspansji były masowe deportacje narodów, jak np.: Polaków, narodów bałtyckich czy Ukraińców. Opanowane przez ZSRR tereny i państwa, co podkreślała myśl polityczna, były gospodarczo eksploatowane, w sposób rabunkowy, na wielką skalę. Przykładem ekspansji ekonomicznej było również wykorzystywanie darmowej siły roboczej, która miała charakter niewolniczy, zaplanowany i scentralizowany. Przykładem rabunkowej polityki Moskwy był fakt, iż po wkroczeniu wojsk radzieckich na Litwę wywieziono do Mińska sprzęt i wyposażenie ze znanej fabryki litewskiej „Elektrit”, produkującej radia.

Podsumowanie

Reasumując, można stwierdzić, że polska myśl polityczna imperium carów i bolszewików traktowała jako państwo totalitarne, oparte na wartościach azjatyckich i konserwatyzmie prawosławia. Rosja carska i bolszewicka była państwem-agresorem wobec Europy, a nawet całego świata. Mottem polityki zagranicznej i wewnętrznej była ekspansja i kontrola. Społeczeństwo państwa carów i bolszewików było traktowane jako zbiór poddanych. Taka polityka wobec społeczeństwa wynikała z tradycji mongolskiej, która znalazła wyraz nawet w systemie prawnym państwa

⁴⁵ Zob. szerzej: *Nacjonalizm...*

rosyjskiego i w zasadach jego funkcjonowania. Podstawowym celem polityki carskiej i bolszewickiej było panowanie nad światem oraz narzucenie mu rosyjskich wartości ideologicznych, a w konsekwencji stworzenie jednego społeczeństwa komunistycznego. Idea społeczeństwa komunistycznego była lansowana przez ideologów bolszewizmu. Polska myśl polityczna stwierdzała, że nacjonalizm rosyjski, w systemie carskim i bolszewickim, ma taki sam wymiar – podbój innych narodów. W pierwszym etapie chodziło o opanowanie Europy Środkowej. Największym oponentem miała być Polska, doświadczona politycznie, posiadająca w przyszłości mocarstwową państwowość i jednocześnie będąca po I wojnie światowej największym państwem w Europie Środkowej. Stąd, zdaniem ideologów polskiej myśli politycznej, państwo polskie, skonfederowane z innymi, było największym zagrożeniem dla imperium rosyjskiego. Imperialistyczna i nacjonalistyczna polityka państwa rosyjskiego miała dwie główne barwy: białą i czerwoną, którym zagrażała cywilizacja, kultywując wartości zachodnie.

Bibliografia

Źródła drukowane

- Dmowski Roman, *Niemcy, Rosja i kwestia polska*, Lwów 1908.
Dmowski Roman, *Niemcy, Rosja i kwestia polska*, [w:] *Pisma*, t. 2, Częstochowa 1938.
Lelewel Joachim, *Polska odradzająca się, czyli dzieje polskie od roku 1795 potocznie opowiedziane*, Poznań 1864.
Lelewel Joachim, *Polska. Dzieje i rzeczy jej rozpatrywane*, t. VII, Poznań 1859.
Mochnacki Maurycy, *Dzieła*, t. IV, Poznań 1963.
Piłsudski Józef, *Jak stałem się socjalistą*, [w:] *Wybór pism*, Warszawa 2003.
Piłsudski Józef, *Rosja*, [w:] *Wybór pism*, Warszawa 2003.
Wasilewski Leon, *Europa po wojnie*, Warszawa 1924.
Wasilewski Leon, *Polityka narodowościowa Rosji*, Kraków 2016.

Opracowania

- Andrusiewicz Andrzej, *Mit Rosji. Studia z dziejów filozofii rosyjskich elit*, Rzeszów 1994.
Bankowicz Bożena, Dudek Antoni, Majchrowski Jacek, *Główne nurty współczesnej polskiej myśli politycznej*, t. I, Kraków 1996.
Bosiacki Adam, *Utopia, władza, prawo. Doktryna i koncepcje prawne „bolszewików” Rosji 1917–1921*, Warszawa 1999.
Brzeziński Zbigniew, *Potęga i dylematy Zachodu*, [w:] *Myśl i działanie w polityce międzynarodowej*, „Aneks”, Londyn 1988.
Chwalba Andrzej, *Imperium korupcji w Rosji i w Królestwie Polskim w latach 1861–1917*, Kraków 2006.

- Europejskie wizje polskich pisarzy w XX w. Antologia*, wybór i opracowanie tekstów Maciej Urbanowski, Kraków 2011.
- Figes Orlando, *Taniec Nataszy. Z dziejów kultury rosyjskiej*, Warszawa 2007.
- Filipowicz Mirosław, *Wobec Rosji. Studia z dziejów historiografii polskiej od końca XIX w. po II wojnę światową*, Lublin 2000.
- Grabski Andrzej F., *Dzieje polskiej myśli politycznej w czasach nowożytnych i najnowszych*, Warszawa 1985.
- Juchnowski Jerzy, *Federalizm w myśli politycznej PPS a sprawa niepodległości Polski (1893–1918)*, „Acta Universitatis Wratislaviensis”, 1983, Nauki Polityczne XVIII.
- Juchnowski Jerzy, Maj Ewa, Sielezin Jan R., *The Image of „White” and „Red” Russia in the Polish Political Thought of the 19th and 20th Century. Analogies and Parallels*, Berlin–Bruxelles–New York–Oxford–Wien 2018.
- Juchnowski Jerzy, *O niektórych założeniach myśli politycznej głównych nurtów politycznych w Wielkiej Emigracji*, [w:] *Studia historyczne i politologiczne*, red. Romuald Gelles i Marian S. Wolańskiego, Wrocław 1997.
- Juchnowski Jerzy, *Polska myśl polityczna XX w. Kwestie wewnętrzne i międzynarodowe*, [w:] *Europa i integracja europejska w polskiej myśli politycznej XX w.*, red. Jerzy Juchnowski i Janusz Tomaszewski, Wrocław 2003.
- Juchnowski Jerzy, Sielezin Jan R., *The concept of State in Polish Political Thought in the Period 1918–1939*, Toruń 2013.
- Juchnowski Sebastian, *Krytyka konwencjonalizmu w myśli Leszka Kołakowskiego w pierwszej połowie lat 50*, „Wrocławskie Studia Politologiczne”, Wrocław 2019.
- Kamiński Henryk, *Rosja i Europa. Polska. Wstęp do badań nad Rosją i moskalami*, Warszawa 1999.
- Kapuściński Ryszard, *Imperium*, Warszawa, 2002.
- Kołakowski Leszek, *Główne nurty marksizmu*, t. 2, Poznań 2002.
- Kołakowski Leszek, *Główne nurty marksizmu*, t. 3, Poznań 2002.
- Korwin Tadeusz, *Podstawy ustroju Związku Sowieckiego. Studia polityczno-prawne*, Warszawa 1933.
- Kucharzewski Jan, *Od białego caratu do czerwonego*, Warszawa 1925.
- Kucy Aleksy, *Mitologizacja jako narzędzie w konstruowaniu polityki międzynarodowej. O Rosji i Rosjanach w aspekcie polityczno-historycznym*, [w:] *Obraz Rosji i Rosjan w Polsce od XIX do XXI wieku. Opinia publiczna – stosunki polsko-rosyjskie – pamięć historyczna*, red. Eleonora Kirwił, Ewa Maj, Ewelina Podgajna, Lublin 2012.
- Kultura polska XVIII i XIX w. i jej związki z kulturą Rosji*, red. Igor Bełza, Wrocław 1984.
- Micewski Andrzej, *W cieniu marszałka Piłsudskiego. Szkice z myśli politycznej II Rzeczypospolitej*, Warszawa 1968.
- Nacjonalizm – konflikty narodowościowe w Europie Środkowej i Wschodniej*, red. Stanisław Helnarski, Toruń 1994.
- Narody i nacjonalizm w Federacji Rosyjskiej*, red. Paweł Timofiejuk, Andrzej Wierzbicki, Eugeniusz Zieliński, Warszawa 2004.
- Orłowski Jan, *Polska w zwierciadle poezji rosyjskiej okresu I wojny światowej*, Lublin 1984.
- Orłowski Jan, *Postacie Polaków w prozie rosyjskiej w okresie I wojny*, [w:] *Polacy w życiu kulturalnym Rosji*, red. Ryszard Łuźnego, Wrocław 1986.
- Paradowski Ryszard, *Euroazjatyckie imperium Rosji. Studium idei*, Toruń 2005.

Artykuły naukowe

- Parniewski Witold, *Utopia i antyutopia (geneza, źródła, intencje)*, „Studia z literatury rosyjskiej i radzieckiej”, „Acta Universitatis Lodziensis”, Folia Literaria 25.
- Pasierb Bronisław, *Polska myśl polityczna okresu II wojny światowej wobec Niemiec*, Poznań 1990.
- Pipes Richard, *Rosja carów*, Warszawa 2006.
- Poźniak Telesfor, *Dostojewski i Wschód. Szkic z pogranicza kultur*, „Slavica Wratislaviensia”, LXXV, Wrocław, 1992.
- Przyńska Beata, *Obraz Rosji w XIX w. i pierwszych dziesięcioleciach XX w.* (komputeropis), 2010.
- Przyńska Beata, *Stereotyp Rosjan w XIX w. i w pierwszych dziesięcioleciach XX w.* (komputeropis), 2010.
- Rok 1920. Wojna Polski z Rosją bolszewicką*, red. Agnieszka Knyt, Warszawa, 2005.
- Rosja XIX i XX w. Studia i szkice*, red. Jan Sobczyk, Olsztyn, 1998.
- Sielezin Jan R., *Feliks Koneczny and his vision of European (Latin) civilization*, [w:] *Europejskie inspiracje myśli politycznej w Polsce od XIX do XXI wieku*, red. Ewa Maj, Aneta Dawidowicz, Łukasz Lewkowicz, Anna Szwed, Lublin, 2013.
- Sitek Wojciech, *Florian Znaniecki a marksizm. Epistemologiczna konceptualizacja wyjaśniania w naukach społecznych*, Warszawa, 1980.
- Skarga Barbara, *Po wyzwoleniu... 1944–1956*, Poznań, 1990.
- Socjologia polityczna Floriana Znanieckiego a współczesna polityka*, red. Olgierd Sochacki, Gdańsk, 1996.
- Stołowicz Leonid, *Historia filozofii rosyjskiej*, Gdańsk 2008.
- Szacki Jerzy, *Znaniecki*, Warszawa 1986.
- Śliwa Michał, *Polska myśl socjalistyczna (1918–1948)*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1988.
- Toynbee Arnold J., *Bizantyjskie dziedzictwo Rosji*, [w:] *Cywilizacja w czasie próby*, red. tenże, Warszawa, 1988.
- Tynecki Jerzy, *Pozytywizm w nauce radzieckiej*, „Studia z dziejów literatury rosyjskiej w XIX–XX w.”, „Acta Universitatis Lodziensis”, Folia Literaria 28, Łódź 1990.
- Walicki Andrzej, *Filozofia prawa rosyjskiego liberalizmu*, Warszawa 1995.
- Walicki Andrzej, *Rosja, katolicyzm a sprawa polska*, Warszawa 2003.
- Wapiński Roman, *Historia polskiej myśli politycznej XIX i XX w.*, Gdańsk 1997.
- Wapiński Roman, *Miejsce Polski w świecie w polskiej myśli politycznej okresu pierwszej i drugiej wojny*, [w:] *Wizje przyszłej Polski w myśli politycznej lat pierwszej i drugiej wojny światowej*, Warszawa 1980.
- Wasilewski Witold, *Marian Zdziechowski wobec myśli rosyjskiej XIX i XX wieku*, Warszawa 2005.
- Wierzbicki Andrzej, *Groźni i wielcy. Polska myśl historyczna XIX i XX w. wobec rosyjskiej despotii*, Warszawa 2001.
- Zinowiew Aleksander, *Homo sovieticus*, Londyn 1984.
- Znaniecki Florian, *Ludzie terażniejsi a cywilizacja przyszłości*, Warszawa 2001.
- Znaniecki Florian, *Upadek cywilizacji zachodniej. Szkic z pogranicza filozofii kultury i socjologii*, „Pisma filozoficzne”, Warszawa 1991.
- Znaniecki Florian, *Współczesne narody. Socjologiczne studium ewolucji narodów*, Warszawa 1990.

The Russian Empire in the Era of Bolshevism in Polish Political Thought

Summary

The stereotype of the Russian state in Polish political thought was shaped mainly by the events of the Partitions of Poland, uprisings, The Polish-Soviet War in 1920, World War II, and the period of Poland's Sovietization after 1945. Russia and the USSR are functioning as political concepts in Polish political thought. However, relationships between Poles and Russian cannot be directly derived from the analysis of international relations between the USSR and Poland. Polish political thought emphasized that "the sanctity of Russia" was the same for the Russian Orthodox Slavophile and the Marxist because it was based on negation and condemnation of the West and a sense of orthodoxy and predestination. Polish political thought stated that both Tsarist and Bolshevik Russia did not show motherly love to the lower layers of society. Therefore, Russia was a stepmother rather than a mother. It resulted from the fact that the system of government in the state of tsars and Bolsheviks was a hybrid one from the beginning, the hybrid monster of Asian ruthlessness, slightly liberalized by the European values. However, establishing the identity of Russia and the USSR is still highly problematic for Polish political thinkers: Was the Russian state ever a European or Asiatic one? Or maybe it was or still is a kind of Eurasian state?

Keywords: Russian empire, Bolshevism, imperialism, nationalism, serfdom, subjection, political Mongolism, Slavophilism, expansionism, corruption, Poland, Polish political thought

Bolševizmo eros Rusijos imperija lenkiškoje politinėje mintyje

Santrauka

Rusijos valstybės stereotipas lenkiškoje politinėje mintyje iš esmės nulemtas tokių įvykių, kaip Žečpospolitos padalinimas, sukilimai, 1920 m. lenkų-bolševikų karas, Antrasis pasaulinis karas ir Lenkijos sovietizavimas pradedant 1945 metais. Lenkiškoje politinėje mintyje Rusija ir TSRS egzistuoja kaip politinės koncepcijos, o TSRS ir Lenkijos santykiai joje nėra tapatinami su lenkų ir rusų tarpusavio santykiais. Lenkų politinė mintis pabrėždavo, kad „Rusijos sakrališkumas“ buvo vienodai priimtinas tiek rusiškam slavofilui-ortodoksui, tiek marksistui, nes buvo grindžiamas Vakarų pasmerkimu ir atmetimu iš vienos pusės ir ortodoksiškumu bei mesianizmu iš kitos. Lenkų politinės galvosenos teiginiai konstatavo, kad carinė Rusija, lygiai kaip kad bolševikinė Rusija, nepasizymėjo „motinine meile“ žemesniems visuomenės sluoksniams ir priminė veikia pamotę nei motiną. Tai sąlygojo faktas, kad carų ir bolševikų valstybėse valdymo sistema buvo savotišku azijietiško negailestingumo pabaisos hibridu, nežymiai liberalizuotu europietiškomis vertybėmis. Apskritai lenkiškai politinei galvosenai Rusijos bei TSRS tapatumo nustatymas buvo problema-

tiškas. Klausimas lieka atviras dėl Rusijos valstybės: ar ji buvo ir yra europietiška, azijietiška ar visgi euro-azijietiška.

Raktažodžiai: Rusijos imperija, bolševizmas, imperializmas, nacionalizmas, baudžiava, politinis mongolizmas, slavofilija, ekspansionizmas, korupcija, Lenkija, Lenkijos politinė galvosena

Imperium rosyjskie w dobie bolszewizmu w polskiej myśli politycznej

Streszczenie

Stereotyp państwa rosyjskiego w polskiej myśli politycznej ukształtowany został głównie pod wpływem wydarzeń z okresu rozbiorów, powstań, wojny polsko-bolszewickiej z 1920 r., II wojny światowej oraz okresu sowietyzacji Polski po 1945 r. Rosja i ZSRR w polskiej myśli funkcjonują jako pojęcia polityczne, natomiast stosunki między ZSRR i Polską nie są tożsame ze stosunkami między Polakami i Rosjanami. Polska myśl polityczna podkreślała, iż „świętość Rosji” była jednakowa dla rosyjskiego prawosławnego słowianofila, jak i dla marksisty, bowiem opierała się na negacji i potępieniu Zachodu oraz poczuciu ortodoksji i przeznaczenia. Założenia polskiej myśli politycznej stwierdzały, że zarówno Rosja carska, jak i Rosja bolszewicka nie okazywały niższym warstwom społeczeństwa „matczynej miłości”, stąd była ona raczej macochą niż matką. Wynikało to m.in. z faktu, iż system rządów w państwie carów i bolszewików był swoistą hybrydą potwora azjatyckiej bezwzględności, lekko zliberalizowaną wartościami europejskimi. W ogóle dla polskiej myśli politycznej problematyczne okazało się ustalenie tożsamości Rosji i ZSRR. Czy rosyjskie państwo było i jest europejskim czy azjatyckim, czy w końcu euroazjatyckim.

Słowa kluczowe: imperium rosyjskie, bolszewizm, imperializm, nacjonalizm, poddaństwo, mongolizm polityczny, słowianofilstwo, ekspansjonizm, korupcja, Polska, polska myśl polityczna